

MUVAHHİDÎ HALİFESİ ABDULMÜMİN'İN YÖNETİM ANLAYIŞI

Dr. Adnan ADIGÜZEL

Ankara Pursaklar Dede Korkut Anadolu Lisesi
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

ÖZET

Muvahhidler Hareketi, Muhammed b. Tûmert liderliğinde XII. yüzyıl başlarında bir ıslahat hareketi olarak ortaya çıkmış ve 1121'de İbn Tûmert'in Sûs bölgesindeki halkın desteğini alarak Muvahhidler Devleti olarak varlık kazanmıştır. Muvahhidler Devleti'nin İbn Tûmert'ten sonraki lideri Abdülmümin, devletin güçlü bir şekilde yerleşmesi ve geniş bir coğrafyada hâkim olmasını sağlamıştır. Abdülmümin b. Ali, Ağustos 1148'de (16 Rebûlevvel 543) Endülüs'teki Muvahhidlere bağlı şehirlerin yöneticilerine bir mektup göndermiştir. Bu mektupta onlara, çeşitli konulardaki yanlış uygulamalarını hatırlatmış, düzeltilmesine ilişkin uyarı ve tavsiyelerde bulunmuştur. Bu çerçevede bütün vatandaşlarının can ve mal güvenliğinin sağlanması, engellerin ve yanlış uygulamaların ortadan kaldırılması, idam cezasının devlet başkanının onayına bağlanması, yöneticilerin halka karşı şiddetten uzak durması, onlara insanca, hoşgörülü ve kol kanat gererek yaklaşması gibi konular ele alınmıştır. Bu mektup aynı zamanda, Abdülmümin'in yönetim anlayışı, insana verdiği değer ve hakların korunması ve haksızlıkların giderilmesi konusundaki hassasiyetini gösteren önemli bir belgedir.

Anahtar Kelimeler: Muvahhidler, Abdülmümin b. Ali, Endülüs, adalet, insan hakları

ABSTRACT

The Almohads State originated as a reform movement in the early 12th century led by Muhammed b. Tumert and emerged in 1121 as the Almohads State with Tumert winning the support of the people in the area of Sus. Abd al-Mu'min, the successor of İbn Tumert in the the Almohads State, made the state gain roots and rule over a large area. On 4 August 1148 Abd al-Mu'min b. Ali sent a letter to each of the governors of the cities in Andalus. In the letter he wrote about their wrong practices in various areas and his advice and warnings about things going wrong. In this framework, also included in the letter were such topics as maintaining the security of human life and property for all their citizens, abolishing malpractices and obstacles concerned with this, requiring the approval of the head of the state for the execution of capital punishment, the fact that governors should be nonviolent, humane and tolerant towards their citizens ..etc. This letter also serves as a document which reveals Abd al-Mu'min's approach to administration, how much he valued people, and how sensitive he was to safeguarding rights and eradicating injustice.

Key words: Almohads, Abd al-Mu'min b. Ali, Andulus, justice, human rights

GİRİŞ:

Muvahhidler Hareketinin Devletleşme Süreci

Mağrib ve Meşrik ya da günümüz ifadesiyle Doğu ve Batı kavramları çeşitli medeniyetlere göre farklı anlamlar kazanmıştır. Müslümanlar bu kavramın içeriği için Mısır'ı sınır kabul etmişler, Mısır'ın doğusunu Doğu (Meşrik), batısını da Batı (Mağrib) olarak kabul etmişlerdir. Mağrib denilen alan da Yakın, Orta ve Uzak Mağrib şeklinde üç kısım olarak ele alınmıştır¹. Muvahhidler Devleti, Uzak Mağrib (Mağribu'l-Aksa-Fas ve Moritanya) bölgesinde ortaya çıkmıştır.

Mağrib, İslamiyet'in doğuşundan çok kısa bir süre sonra Müslümanların hâkim olduğu bölgelerden biridir. Suriye, Filistin ve Mısır coğrafyası daha ikinci halife Hz. Ömer döneminde (634-644) fethedilmeye başlanmış, bir sonraki halife Hz. Osman döneminde (644-656) ise Mağrib'in fethi başlamıştır². Müslümanların Mağrib'teki fetih hareketleri Emeviler döneminde de devam etmiştir. 705 yılında bölge valiliğine atanmış olan Musa b. Nusayr, Atlas Okyanusu'na kadar ulaşmış, buradan güneye doğru ilerleyerek Muvahhidler Devleti'nin kurulduğu Sûs³ bölgesine kadar olan yerlerin fethini gerçekleştirmiştir. Böylece Mağrib'in 640'larda başlayan fetih süreci, 709 yılında en uç noktası olan Fas ve Moritanya'ya kadar olan coğrafyanın Müslümanların eline geçmesiyle tamamlanmıştır⁴.

Müslümanlar Mağrib'in fethini tamamladıktan sonra Endülüs'e geçmişler ve bu bölgenin fethi için çalışmışlardır. Bölgeye ilk geçenlerden biri olan komutan Tarık b. Ziyad'ın adı, Mağrib ile Endülüs'ü birbirinden ayıran boğaza verilerek ölümsüzleştirilmiştir⁵. Tarık b. Ziyad, askerleriyle Endülüs'e geçmiş ve kendilerini buraya getirmiş olan gemileri yaktırmış, böylece fiili olarak askerlerinin geriye dönüşü unutmalarını ifade etmiştir⁶. Müslümanlar Endülüs'e geçtikten sonra bölgede hızla

¹ Bu konuda bkz. Merrakûşî, Abdulvahid, (ö. 621/1224), *Mu'cib fî Telhîsi Ahbari'l-Mağrib*, Yay. M. S. el-Uryan, M.A. el-Alemî, 346, Kahire 1949; İbn Haldun, Abdurrahman, (ö. 808/1405), *Kitabu'l-İber ivanu'l-Mübteda ve'l-Haber*, VI, 101, Mısır 1284; Özdemir M., Endülüs Müslümanları I, 7; Yver, G., *Mağrib*, İA, VII, 142, 143.

² Belâzurî, Ebu'l-Hasan Ahmet b. Yahya b. Cabir (ö. 279), *Futuhu'l-Buldan*, Yay. Abdulkadir Muhammed Ali, 88 vd., Beyrut 2000; İbn İzârî, el-Merrakûşî (ö. 695/1295), *Beyanu'l-Muğribî Ahabî'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, I, II, Yay. L. Provençal, G. S. Colin, I, 1, Beyrut 1950; Özdemir, M. *Endülüs Müslümanları* I, 7-25; Atçeken, İ. H., *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 23, 24, Ankara 2002.

³ Sûs, aynı zamanda İbn Tûmert'in memleketinin olduğu bölgedir. Burası Fas'ın güneyinde, yukarı Batı Atlas Dağları üzerinde yer almaktadır. Bölge masamsı, yüksek zirvelerde yer alan bir coğrafi yapıdadır. Burada büyük yaylalar, derin vadiler, sarp boğazlar ve yüksekliği 4.165 metreye kadar varan zirveler bulunmaktadır. Bkz. *Meydan Larousse*, IV, 520. Bölge, uzunluğu 200, eni ise 40-100 km arasında değişen üçgenimsi bir yapıya sahiptir. Alanı yaklaşık 20.000 km²'dir. Bkz. Provençal, L., 'Sûsulaksâ', *İA*, XI, 73-76. İdrîsî, buradaki insanların Berberî Musâmide kabilesinden olduklarını ve inanış olarak iki mezhebe bağlandıklarını; bir kısmının Mâlikî, bir kısmının ise Musa b. Cafer'in mezhebinden olduklarını, ancak aralarında herhangi bir çatışmanın bulunmadığını nakletmiştir. Bkz. İdrîsî, Şerif, *Sıfatu'l-Mağrib ve Ardu's-Sudan ve Mısır ve'l-Endülüs*, 61-63, Leyden 1863.

⁴ İbn İzârî, a.g.e., I, 1-38; Tourneau, Roger, 'Afrika ve Batı İslamı' *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Ter. Hürrem Yılmaz, III, 99-124, Yay. P. M. Holy, A. K. S. Lambton, B. Lewis, 99 vd., İstanbul 1977; Atçeken, İ. H., a.g.e., 27 vd.

⁵ İbn İzârî, a.g.e., II, 5; Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. Abdulmunim, *Kitâbu Ravdu'l-Mu'târ fî Haberi'l-Ektâr - Sıfatu Cezireti Endülüs-* Yay. L. Provençal, 8, 9, Kahire 1937; Belâzurî, Tarık b. Ziyad'ın 92/711 yılında Endülüs'te fetihlerde bulunduğunu, peşinden Musa b. Nusayr'ın da bölgeye girerek burasının fethine katkıda bulunduğunu bildirmiştir. M. Özdemir, Müslümanların Endülüs'e geçişinin Kral Witiza'nın oğullarının daveti üzerine gerçekleştiğini belirtmiştir. Sonuç olarak Müslümanlar VIII. yüzyıl başlarında Endülüs'e geçmişler ve burada fetihlere başlamışlardır. Bkz. İbn İzârî, I, 37-38, II, 5; Belâzurî, 139; Özdemir, *Endülüs Müslümanları* I, 15.

⁶ Himyerî, a.g.e., 75.

ilerlemişler, kısa sürede bütün Endülüs'ü fethetmişler ve Fransa'nın güneyine kadar ulaşmışlardır. 734'de Lion ve Narbon'u, arkasından da Alp sıradağlarındaki geçitleri ele geçirmişlerdir. Müslümanların Fransa ve İsviçre'deki varlığı 975'de Fransızların Fraksini Şatosu'nu ele geçirmelerine kadar devam etmiştir⁷.

Abbasilerin 750 yılında Emevî hâkimiyetine son vermesinden sonra Mağrib ve Endülüs'te birçok yeni devlet kurulmuştur. Endülüs'te 756'da Endülüs Emevî Devleti, 776'da Rüstemîler, 788'de İdrisîler, 800 yılında Ağlebîler, 909'da Fatımîler Devleti kurulmuştur. Bu bölgede kurulan devletler arasında Murabıtlar (1056-1147) ve bunların yerine geçen Muvahhidler (1121-1269) ayrı bir yer tutmaktadırlar. Bu devletler bir ıslahat hareketi olarak ortaya çıkmışlar ama zamanla güçlenerek devlet haline gelmişlerdir. Bu devletleri diğerlerinden ayıran bir diğer özellik ise Berberî asıllı Müslümanların kurdukları devletler olmalarıdır.

Murabıtların ıslahatçı lideri Abdullah b. Yasin, Sanhâce kabilesinin Lemtûne kolunun başkanlarının davetiyle bu kabileye dinî eğitim vermeye başlamış, başarılı olamayınca da Lemtûnelilerden ayrılırken bu kabilenin önemli adamlarından olan Yahya b. Ömer ve kardeşi Ebu Bekir b. Ömer'i yanına alarak Nijer Nehri üzerinde bir adada 'Ribat'ını⁸ kurmuştur. Bu ribat kısa zamanda çok sayıda kimsenin akın ettiği bir yer olmuştur. Abdullah b. Yasin burada 1000 civarında murabit adı verilen kişiyi en iyi şekilde yetiştirerek Murabıtlar hareketini başlatmıştır. Bu grup kısa sürede bölgede hâkim olmaya başlamıştır. Murabıtlar, Sûs'ta Fatımîlerin hâkimiyetine son vererek bölgede Şîlik yerine Malikîliğin yerleşmesini sağlamışlar, daha sonra bütün Uzak Mağrib'i hâkimiyetleri altına almışlardır. Abdullah b. Yasin 1059 yılında katıldığı bir savaşta aldığı yaradan dolayı ölse de⁹ Murabıtlar Hareketi hızla yayılmaya devam etmiş, kısa zamanda bugünkü Moritanya, Fas ve Cezayir devletlerinin olduğu bölgeye hâkim olmuştur.

Hıristiyan saldırıları karşısında zayıf düşen Endülüs Müslüman liderlerinden on üçü Kurtuba'da toplanarak Murabıtları Endülüs'e davet etmeye karar vermişlerdir. Murabıtlar da bu davete icabet ederek Haziran 1086'da Endülüs'e geçmişlerdir¹⁰. Murabıtlar Endülüs'te Hıristiyanlara karşı başarılı mücadele gerçekleştirmişler ve zamanla Endülüs'ü kendi devletlerine katmışlardır. Murabıtlar Devleti'nin devlet başkanı Yusuf b. Taşfin Eylül 1106'da vefat etmiş, yerine oğlu Ali b. Yusuf b. Taşfin geçmiştir.¹¹ Ali, 1142'de ölünceye kadar ülkeyi yönetmiştir. Ancak Ali'nin babası kadar dirayetli bir lider

⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları I*, 16-25; Durant, Will, *İslam Medeniyeti*, Ter. Orhan Bahaeddin, 187, 188, İstanbul bty.; Farukî, İsmail Râci, Luis Lâmia, *İslam Kültür Atlası*, Ter. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, 242, 243, İstanbul 1991.

⁸ Ribat; dinî ve askerî bir müessese, müstahkem Müslüman zaviyesi, dinî ve askerî mahiyette oluşturulan bir çeşit müessese olarak tanımlanabilir. Yeni kurulan Murabıtlar Devleti'nin adı Ribat kelimesinden türetilmiştir. Ribat konusunda daha fazla bilgi için bkz. Fuad Köprülü, 'Ribat' *Vakıflar Dergisi*, Sayı: II, 267-278; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, V, 347; Georges Marçais, 'Ribat' *İA*, IX, 734-738; Fisher, Humphrey, 'Murabıtlar', *İslam Tarihi*, III, 234.

⁹ İbn Haldun, *el-İber*, VI, 183; Altundağ, Ş., 'Murabıtlar', *İA*, VIII, 581; Nâsirî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halid, *Kitabu'l-İstiksâ li Ahbari Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, Yay. Haz. Cafer en-Nasirî, Muhammed en-Nasirî, II, 8-10, Darulbeydâ 1954.

¹⁰ Ebu'l-Fidaî, İmamuddin İsmail (732/1332), *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, I-II, 200, Beyrut bty.; İnan, M. Abdullah, *Asru'l-Murabıtın ve'l-Muvahhidin fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, I, II, I, 27, Kahire 1964, 1965; İmamuddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasî Tarihi*, Ter. Yusuf Yazar, 301, Ankara 1990; Şeyban, Lütfi, *Reconquista-Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, 105, İstanbul 2003.

¹¹ Şerit, Abdullah, el-Milî, M. Mubarek, *Muhtasar Tarihu Cezair*, 100, Cezayir 1985.

olamaması, devlet yönetiminde birtakım zafiyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuş¹² ve bu dönemde ortaya çıkan Muvahhidler hareketi Murabıtlar Devleti'ni ortadan kaldırmıştır.

Muvahhidler Hareketinin kurucusu olan Muhammed b. Tûmert (1081-1130) de doğum yeri olan Sûs bölgesinde aldığı eğitimin akabinde Kurtuba, İskenderiye, Mekke ve Bağdat gibi önemli merkezlerde on yıl kalmış, buralardaki âlimlerden usûlüddin, fıkıh, fıkıh usulü, hadis, akaid, kelam ve nahiv gibi konularda dersler almış ve 1116'da ülkesine geri dönmüştür¹³. Dönüş yolunda Mehdiyye'den Merrakeş'e kadar olan yolu üzerindeki yerleşim yerlerine uğrayarak ve uğradığı her yerde bir müddet kalarak öğrencilere dersler vermiş, emr-i bilmaruf ve nehy-i anilmünker anlayışı gereği gördüğü her türlü olumsuzluğa karşı çıkmış ve sürekli tevhide vurgu yapmıştır. Onun bu özelliği başına çeşitli işler açmış, tehdit, hakaret, hırpalanma ve sürgün gibi zorluklara katlanmak zorunda kalmıştır. Bazen de canını kurtarmak için bulunduğu yerden gizlice kaçmıştır¹⁴. İbn Tûmert ve arkadaşları, Merrakeş'ten sürgün edilmelerinden kısa bir süre sonra Sûs bölgesine geçmişlerdir¹⁵. İbn Tûmert, 515 Ramazan (1121 Kasım)'ında İcîli Herga'da bir keçiboynuzu ağacı altında Muvahhidlerden biat almış¹⁶ ve bu tarihten itibaren meclisi, askerleri ve komutanlarıyla devletlerini kurmuşlar ve Murabıtlara fiilen karşı durmaya başlamışlardır.

İbn Tûmert, 1130'da yılında ölünceye kadar Murabıtlarla mücadelesine devam etmiş; onun ölümünden sonra Muvahhidlerin liderliğine Abdülmümin b. Ali getirilerek *Emirülmüminin* unvanıyla halife olmuştur. Abdülmümin, İbn Tûmert'in en iyi öğrencisi ve Kuzey Afrika yolculuğu esnasında ona katılmış ve daha sonra da onun yanından hiç ayrılmamış biriydi. O, Tlemsan¹⁷ yakınlarında Tacrâ köyünde doğmuş¹⁸, gençlik çağına

¹² İbn Kattan, a.g.e., 70, 90; Merrakûşî, a.g.e., 177, 185; İbnu'l-Esîr, Ali (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 452, Beyrut 1994; İbn Kesir, İmaduddîn Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (ö. 774), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 186, 187, Beyrut 1978; İnan, I, 158; Halefullah, İbtisam Mer'i, *Alâkâtu Beyne'l-Hilafeti'l-Muvahhidiyye ve'l-Meşriki'l-İslamî*, 52, 53, İskenderiyye 1985; İmamuddîn, 307; Hodgson, Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih* II, Ter. Mutlu Bozkurt, II, 294, İstanbul 1995.

¹³ Merrakûşî, a.g.e., 178; İbn Kattan, a.g.e., 76; İbn Haldun, el-İber, VI, 226; İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekir (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zaman*, Yay. Haz. M. Muhyiddin Abdulhamid, IV, 137, 138, Kahire 1948; Salavî, II, 72.

¹⁴ Beyzak, Ebu Bekir Sanhacî Mekkî, *Kitabu Ahbâri'l-Mehdi İbn Tûmert ve İbtidâi Devleti'l-Muvahhidîn*, Yay. Levi Provençal, 50-67, Paris 1958; Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Siyerü A'lâmu'n-Nubelâ*, XIX, 541, Beyrut 1984; Subkî, Takuyyuddîn (ö. 771/1370), *Tabakatu's-Safiiyyeti'l-Kübrâ*, Yay. Ahmed b. A. el-Kadirî, III, 71, Mısır 1906; Sâlim, Abdulaziz, *Tarihu'l-Mağrib fi'l-Ahdi'l-İslamî*, II, 772-778, İskenderiye bty.

¹⁵ Beyzak, a.g.e., 70-74; İbn Kattan, a.g.e., el-Merrakûşî, Muhammed b. Abdülmelik (ö. VII/XII. asır ortaları), *Nazmu'l-Cem'an li Tertîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zaman*, 94-100, Beyrut 1990; Merrakûşî, 177, 255, 256.

¹⁶ İbn Kattan, a.g.e., 123; Zehebî, *Siyer*, XIX, 543; *Kitabu'l-Hulelü'l-Mevşiiyye fi Zikri'l-Ahbâri'l-Merrakûşiiyye*, Müellifi meçhul, Yay. Süheyl Zekar, Abdulkadir Zemame, 107, Darulbeyda 1979; İbn Haldun, *el-İber*, VI, 228; İbnu'l-İmad, Abdulhayy, (ö. 1089/1678), *Şezaratu'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb*, IV, a.g.e., 71, Kahire 1931; Zerkeşî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim Levlevî, *Tarihu'd-Deleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye*, 4, Tunus 1289; Makdîş, Mahmud, *Nuzhetü'l-Enzâr fi Acâibi't-Tevârîhi ve'l-Ahbâr*, Yay. Ali Zevârî, Muhammed Mahfuz, I, 458, Beyrut 1988; Neccar, Abdülmecit, *el-Mehdi İbn Tûmert Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Mağribî es-Sûsî*, 114, 115, Beyrut 1989; İnan, I, 175; Halefullah, 76, 77.

¹⁷ Tlemsan şehri, Cezayir'in batısında Fas sınırına yakın bir yerdedir.

¹⁸ Beyzak, a.g.e., 55; Merrakûşî, a.g.e., 197; İbnu'l-Esîr, a.g.e., XII, 186; İbn Hallikan, a.g.e., I, 404; Nuveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvahhab (677-733 h.), *Nihayetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, Yay. Hüseyin Nassar, XXIV, 278, 279, Kahire 1983; Zehebî, *Tarih*, XXXVIII, 253; Zehebî, *Siyer*, XIX, 487; *Hulelü'l-Mevşiiyye*, 184; Özaydın, A., 'Abdülmü'min el-Kûmî', *DİA*, I, 274.

gelince de amcasıyla hac ibadeti ve ilim öğrenmek amacıyla Doğu'ya seyahate çıkmışken Bicâye'de¹⁹ İbn Tûmert'le karşılaşmış ve onun öğrencisi olmuştur.²⁰

Abdalmümin, İbn Tûmert'in ölümünden sonra Murabıtlarla savaşmayı sürdürmüş ve 1139 tarihinden itibaren, Dern Vadisi'ni, Sicilmâse'yi, Telemsân'ı, Vahran'ı, Fas'ı ve son olarak Merrakeş'i de (18 Şevval, 541/23 Mart 1147) alarak Murabıtlar Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Yıllarca cepheden cepheye koşarak Sûs bölgesinden Akdeniz sahiline kadar olan bölgede, Atlas Okyanusu'ndan Trablusgarb'a, aynı zamanda Endülüs'e kadar hemen her yerde savaşmış ve her seferinde galip gelmiştir.

Abdalmümin 1163'de öldüğünde miras olarak Trablusgarp'tan Atlas Okyanusu'na, Endülüs'ten Uzak Sûs'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk, binlerce yetişmiş genç ve güçlü bir siyasî yapı bırakmıştır. Öte yandan Muvahhidlerin hâkimiyetiyle birlikte Müslümanlar Endülüs'te Hristiyanlara karşı yeniden güçlü bir şekilde durmaya ve buradaki Müslümanların umudu olmaya başlamışlardır. Muvahhidlerin Endülüs hâkimiyetleri yaklaşık bir asır devam etmiştir.²¹

1- Abdalmümin'in Valiler Üzerindeki Denetimi

Murabıtlar, 1120'lerden itibaren sürekli Muvahhidlerle savaşmak zorunda kalmışlar, hem Mağrib hem de Endülüs'te günden güne zayıflamışlardı. Murabıtların Endülüs'teki hâkimiyetlerinin iyice zayıflaması, buradaki Müslümanların Hristiyan saldırılarına maruz kalmalarına sebep olmuş, Endülüslü Müslüman liderler de bu saldırılara karşı koyabilmek için yeni arayışlara girmişlerdi. 1140 yılından itibaren bölgedeki bazı liderler yükselen güç olan Muvahhidlerle işbirliğine girerek onlardan Hristiyan saldırılarına karşı siyasî ve askerî destek sağlamaya çalışmışlardır.²² Muvahhidler de bu isteklere olumlu cevap vermişler, daha Murabıtlarla savaşlarını tam olarak bitirmeden Endülüs'e askerî destek vermeye başlamışlardır. Yaklaşık on yıl kadar bir sürede de Endülüs'te önemli ölçüde hâkim olmuşlardır. Onlar bu dönemde bir yandan Hristiyan güçlerle savaşırken bir yandan da Murabıtların kalıntıları olan ve bağımsızlıklarını sürdürmek isteyen yerel yöneticilerle savaşmak zorunda kalmışlardır.

Abdalmümin'in Endülüs'e atadığı yöneticilerin bazılarının yanlış tutum ve davranışları, halkın can ve mal güvenliği konusunda gereken hassasiyeti göstermemeleri, vergilendirmedeki aşırılıkları ve halka karşı onur kırıcı muamelelerde bulunmaları bölgede birtakım karışıklıklar ve ayaklanmalar çıkmasına, sonuç olarak da Muvahhidlerin bazı bölgelerdeki hâkimiyetlerini kaybetmelerine sebep olmuştur²³. Bu durum Abdalmümin'e intikal ettirilince öncelikle bölgedeki yöneticileri değiştirmiştir²⁴. Bunun yanında aldığı tedbir ve düzenlemeler çerçevesinde buradaki idarecilere hitaben uzunca bir mektup göndermiştir. Bu mektubunda, başta adaletin sağlanması olmak üzere çeşitli konularda

¹⁹ Bicâye, Cezayir Devleti'nin başkenti Cezayir'in doğusunda bir sahil şehridir.

²⁰ Beyzak, a.g.e., 54.

²¹ Abdalmümin ve Muvahhidler Devleti'nin kuruluşu ile ilgili olarak bkz. Adıgüzel, Adnan, Abdalmümin b. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 2005.

²² Bu konuda bkz. Nuveyrî, XXIV, 300, 301; İbn Ebî Zer el-Fâsî, Ali, *el-Enîsu'l-Mudrib bi Ravdi'l-Kırtas fi Ahbari Muluk el-Mağrib ve Tarih Medinetü Fâs*, 188, Ribat 1972; Nasrullah, Sa'dûn, *Tarihu'l-Arab Siyâsî Fî'l-Endülüs*, 317, 321, Beyrut 1998; Özdemir, 'Endülüs', *DİA*, XI, 211-232; Miranda, A. Huici, 'İberya Yarımadası ve Sicilya', *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyet*, 311, İstanbul 1997; İmamuddin, 309 vd.; Hacı, Abdurrahman Ali, *Tarihu'l-Endülüs*, 457, Kahire 1983; J. Brignon, 'Muvahhidler', *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, 346 vd.

²³ Beyzak, a.g.e., 125, 126; İbn İzârî, a.g.e., 36-39; İbn Haldun, *el-İber*, VI, 234; Nasrullah, a.g.e., 318; Züneyber, Muhammed, *el-Mağrib fi'l-Asri'l-Vas'it*, 204, 205, Ribat 1999.

²⁴ İbn İzârî, a.g.e., 36-39; İbn Haldun, *el-İber*, VI, 234; Nasrullah, a.g.e., 318.

uyarlarında bulunmuştur²⁵. Bu mektup, 4 Ağustos 1148 (16 Rebiülevvel 543) tarihlidir²⁶. Bu tarih Muvahhidlerin Endülüs'e geçişlerinden üç, Merrakeş'i ele geçirip Murabıtlar Devletini ortadan kaldırmalarından (Ağustos 1147) yaklaşık bir yıl sonrasına denk gelmektedir. Yani bu mektup Abdumümin'in o ana kadar en güçlü rakibi olan Murabıtları ortadan kaldırması ve devletini sağlam bir şekilde oturtmalarından hemen sonra kaleme alınmış bir metindir.

Abdumümin'in bu mektubunu İbn Kattan eserine tam metin olarak almış, M. Abdullah İnan da *Asru'l-Murabitîn ve'l-Muvahhidîn* adlı eserinde bu metni nakletmiştir²⁷. İnan, bu mektubun değerlendirmesini yaparken, mektubun içeriği ile ilgili olarak öncelikle beş konu üzerinde durulduğunu belirtmiştir. Bunlar:

- a) Dinin emirlerinin dikkatli bir şekilde uygulanmasının zorunluluğu,
- b) Her türlü haksızlığın, zarar ziyana sebep olan uygulamanın kaldırılması,
- c) Halifenin onayına sunulmadan hiçbir şekilde idam cezasının uygulanmaması,
- d) Ülkede içkinin kesinlikle yasaklanması,
- e) Gereksiz harcamalardan kaçınarak hazinenin korunması, halifenin onayı olmadan keyfi harcama yoluna gidilmemesi.

İnan, Abdumümin'in insana verdiği değer bir gereği olarak güzel bir siyasî uygulamayla kan dökmeyi yasaklamasını ve idam cezalarının uygulanmasında halifenin iznini şart koşturmak suretiyle keyfiliği ortadan kaldırmaya çalışmasını övgüyle anmıştır²⁸. Hasan Ali Hasan da bu mektubun içeriği ilgili açıklamalarda bulunmuş ve bu metnin Endülüs idarecilerinin uymaları gereken temel ilkeleri (anayasası) mesabesinde olduğunu söylemiştir²⁹. Yine araştırmacılarından Hasan Cüllâb, kaynaklarda Abdumümin'e ait 26 mektubunun bulunduğunu belirtmiş, bu mektupların hangi bölgeye gönderildiği, konuları, muhatapları ve hangi kâtiplerle yazdığını gibi konularla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Bu çerçevede mektupların içerik olarak, on tanesinin zaferlerini duyurma, beşinin devlet düzenini tanzim, dördünün iyiliği emretme, üçünün tevhide davet ve dördünün de muhtelif konularda olduğunu belirtilmiştir. Yine mektupların sekiz tanesinin Endülüs'e gönderildiğini ifade etmiştir. Burada Muvahhidler devlet başkanlarının dokuzuna ait 64 mektup bulunduğu ve bunlarda 26'sının Abdumümin'e ait olduğu görülmektedir³⁰. Bu da Abdumümin'in vatandaşlarıyla iletişime verdiği önemin bir göstergesi sayılabilir. O, işbaşında kaldığı sürece hem zaferlerini hem de uyarılarını ve çeşitli alanlarda gerekli gördüğü açıklamaları mektuplarıyla halkına duyurmuştur.

Abdumümin, 26 mektubunun 16'sında talebeyi, üçünde mektubu gönderdiği şehir halkını, yedisinde de değişik fert ve unsurları muhatap almıştır³¹. Ancak yazımıza konu olan mektupta da görüldüğü gibi, muhatap talebe olduğu halde mektupta anlatılanlar onlarla sınırlı kalmamıştır. Abdumümin, mektubun çoğaltılarak bütün şehirlere dağıtılmasını, başta devlet görevlileri olmak üzere Endülüs'teki bütün vatandaşlarına

²⁵ İbn Kattan, a.g.e., 188-203; İnan, a.g.e., I, 552-561. Ayrıca bkz. İbn İzârî, a.g.e., 36, 37, 38.

²⁶ İbn Kattan, a.g.e., 188, 189.

²⁷ İbn Kattan, a.g.e., 188-203; İnan, a.g.e., I, 552-561.

²⁸ İnan, a.g.e., II, 619, 620. İnan ayrıca bu mektupta anlatılan hususları Abdumümin'in şahsiyeti ile ilgili bölümde özet olarak aktarmıştır. Bkz. İnan, II, 400, 401.

²⁹ Hasan Ali Hasan, Hadaâratü'l-İslamiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs, Mısır 1980, ss. 140, 141.

³⁰ Cüllâb, Hasan, *Devletü'l-Muvahhidiyye, Eserü'l-Akîde fi'l-Edeb*, 124-131, Merrakeş.

³¹ Cüllâb, a.g.e., 131.

okunup açıklanmasını ve herkesin mektupta anlatılanlardan haberdar edilmesini emretmiştir.³²

İbn Kattan, bu mektubu ‘*Abdülümün’in iyiliği emredip kötülükten sakındırması, adaletli oluşu, izlemiş olduğu apaçık hak yolu ve fazileti*’ başlığı altında nakletmiştir. Abdülümün bu mektubu veziri ve kâtibi olan Ebû Cafer b. Atiyye’ye yazdırmıştır.³³

Mektup, besmele ve dua ile yapılan bir girişten sonra *Emîrülümünin Abdülümün’den Talebe*³⁴ ve onların arkadaşlarından olan ileri gelenler ve tüm yöneticilere hitaben yazıldığı belirtilmiş, selam, Allah’a hamd, resulüne salat ve selam, imam mehdi İbn Tûmert’e de övgülerle sunulmuştur.

Mektubun giriş ve takdiminden sonra, davalarının başarıya eriştiği, hedeflerine ulaştıkları, Allah’ın kendilerine sunduğu sonsuz nimetlere şükretmek için Allah’tan yardım istedikleri, kâinatın ayakta durmasının adaletle olacağı, zulmün ise yok oluş demek olduğu belirtilir. Hevasına uymayarak tertemiz bir hayat yaşayanların kurtulacakları, büyük günahlara dalanların ise mahvolacağı belirtir. Yanlış yapanın kendi aleyhine yapmış olacağı, Allah tarafından sevilen ve değer verilenlerin ancak merhametli ve davranışlarında mutedil olan, aynı zamanda kendisine güven duyulan kişiler olduğu vurgulanır. Merhamet etmeyenlerin merhametten mahrum kalacakları belirtilir.³⁵

Kendilerine ulaşan haberlere göre, bazı görevlilerin Allah’tan korkmadan insanların mallarına ve canlarına musallat oldukları, şer’i hükümleri hiçe saydıkları, haksız yere Müslüman kanı döktükleri, onların mal ve topraklarına el koydukları, onlara onur kırıcı davranışlarda buldukları dile getirilmiştir. Dinimize göre insan değil bir serçenin bile gereksiz ve boş yere öldürülmesinin doğru olmadığı ve ahirette hesabının verileceği belirtmiştir. Onların Allah’ı ve müminleri aldatmaya çalıştıkları, ancak sadece kendilerini aldattıkları ifade edilmiştir.³⁶ Bu kişilere yaptıklarının karşılığını tam olarak göreceklarının bildirilmesi istenmiştir. Onların kendilerini bekleyen korkunç cezadan kurtulamayacakları ve daha önce kendileri gibi haksızlık yoluna sapanların nasıl bir akıbete uğradıklarını düşünmeleri gerektiği vurgulanmıştır.³⁷

Allah’ın gizli açık her şeyden haberdar olduğu ve Peygamberimizin, Müslümanların kanlarının zayıfıyla güçlüsüyle birbirine denk olduğu ve düşmanlara karşı tek yumruk olmaları gerektiğini söylediği hatırlatılır. Yukarıda belirtilen kötülükleri yapanların tespit edilmesi istenir ve en hızlı bir şekilde suçlarının karşılığının verileceği belirtilir.

Yine bazı kimselerin sanki Allah’ın azabına karşı güvence almış gibi, günahın her türlüünü çekinmeden işlediği, dinin emirlerini hiçe saydığı, Müslümanların mallarına canlarına gereken hassasiyeti göstermediği, adamlarının çokluğu ile her istediklerini yapabileceklerini sandığı belirtilir. İnsanların mallarını zorbalıkla almanın adaletten çok

³² İbn Kattan, a.g.e., 201.

³³ İbn Kattan, a.g.e., 187.

³⁴ Talebe, bir anlamda âlim-hoca anlamında kullanılan bir ifadedir. Bunlar yetki bakımından Muvahhidlerin en önemli ikinci kesimini oluştururlar. Abdülümün çeşitli vesilelerle yazmış olduğu mektuplarının çoğunda (26 mektuptan 16’sında), burada da olduğu gibi onları muhatap almıştır. Bkz. Cüllâb, H. 130.

³⁵ Burada ‘Her kim bir günah işlerse, kendi aleyhine işlemiş olur. Allah her şeyi bilen ve her şeye hükmedendir’ (Nisa suresi, 111. ayet); ‘Müminlerden sana tabi olanlara kol kanat ger’ (Şuara suresi, 215. ayet); ‘Allah kullarından merhametli olanlara rahmet edecektir.’ (Sahîh-i Buhârî, Kitâbu’l-Cenâiz, 2/79) ayet ve hadisleri nakledilir. İbn Kattan, a.g.e., 190, 191.

³⁶ ‘Onlar Allah’ı ve müminleri aldatmaya çalışıyorlar. Oysa sadece kendilerini aldatmaktadırlar. Ancak bunun farkında değildirler’ Bakara suresi, 9. ayet.

³⁷ İbn Kattan, a.g.e., 191, 192.

uzak ve Allah'ın razı olmayacağı bir uygulama olduğu vurgulanır. Dinin emirlerini terk edenlere karşı nasıl bir ceza uygulandığını bildiklerini, buna göre ayaklarını denk almaları gerektiği hatırlatılır.³⁸

Haksız vergiler, kefaletler, mallara el koyma ve insanların mallarını rehin alma gibi kötülüklerin yapıldığı belirtilerek, Muvahhidlerin davasının zulmü ve zulüm yollarını ortadan kaldırmak, hakkın yolunu açmak ve adaleti en ideal şekilde hâkim kılmaya çalışmak olduğu ifade edilmiştir. Bir kimse haksızlık yaptığında onun bu işine mutlaka engel olacaklarını ve diğer insanlara ibret olacak şekilde cezalandıracaklarını belirtir.

Bir başka haksızlık olarak da, memleketlerine dönmek isteyen yolcuların mallarına hile, tehdit ve şiddetle el konulduğu, mağdur kişilerin çaresiz kalarak canlarını kurtarmak için mallarından vazgeçtikleri ifade edilmiştir. Abdülmümin, Muvahhidlerin sorumlularına seslenerek: *“Sizler oradayken bütün bu haksızlıklar, zulümler nasıl yapılabiliyor? İnsanların kanları nasıl haksız yere akıtılabiliyor ve yasaklar çiğneniyor? Siz ne yapıyorsunuz? Durum incelenip kimin ne yaptığı açığa çıkarılacak ve suç işleyenler mutlaka cezalandırılacaktır.”* demiştir.

Yapılan çirkin işlerin, yöneticilerle halk arasında aracılık yapan, yapmadıklarını söyleyerek yöneticileri yanlış yönlendirerek aldatan, insanlara nezaket, güzel söz ve adaletle muamele yerine zulüm ve düşmanlık yapan kişilerden kaynaklandığı ifade edilir. Muvahhidlerin liderlerinin halkın işlerini yakından müşahede ve kontrol etmeleri, gevşeklik göstermemeleri, halk ve halkın işleri ile aralarına duvar örmemeleri gerektiği vurgulanır. Allah'ın hükümlerinin alçakgönüllülükle sorumluluk bilinciyle ve dikkatli bir şekilde uygulanması ve Müslümanları her türlü hafiflikten ve batıl işlerden uzak tutmaya çalışmak gerektiği belirtilmiştir. Yönetici konumundaki görevlilerin kötülükler sebebi olan kişileri ortaya çıkarıp onlara gerekli cezaları vermeleri gerektiği bildirilmiştir.³⁹

Yapılacak her türlü işin aşırılıklardan uzak durularak, itidalle yapılması gerektiğini vurgulamış, ne yapacaklarına karar veremedikleri konularda kendisine danışmalarını istemiştir.

Çirkin işler yapan ve iyilikleri engelleyenlerin araştırılıp ortaya çıkarılmasını ve kendisine haber verilmesini istemiş, suçu ne olursa olsun, ölüm cezası gerektiğinde bile had uygulayıp öldürmemelerini, bu kişilerle ilgili gerekli açıklama ve tahkikat sonuçlarının merkeze bildirilmesini emretmiştir. Bu emre kesinlikle uyulması gerektiği vurgulanmış ve bu kişiler hakkında son kararın kendisi tarafından verileceği ifade edilmiştir.⁴⁰

Dinî hükümlere aykırı olduğu halde köle kadınların alınıp satıldığı ifade edilmiştir. Bu uygulamanın zinaya yol açacağı bildirilmiş ve bu işleri kontrol için çarşılarda ehil kişilerin görevlendirilmesi emredilmiştir. Kendisinin bu konuda belirleyeceği esasları bildirene kadar kadınlarının alınıp satılmasını durdurmuştur.⁴¹

İçki konusu ele alınmış ve içkinin bütün kötülüklerin başlangıcı, büyük günahların ve aşırılıkların sebebi olan çok kötü ve en önemli yasaklardan olduğu ve kesinlikle içkiden uzak durulması, içki kaplarının kırılması gerektiği vurgulanmıştır.⁴²

Kendilerine ulaşan haberlere göre, posta işini yapan görevlilerin insanları zor durumda bıraktıkları, onları ağırlamak ve hayvanlarının bakımı konusunda insanları ağır

³⁸ İbn Kattan, a.g.e., 192, 193.

³⁹ İbn Kattan, a.g.e., 194, 195.

⁴⁰ İbn Kattan, a.g.e., 196.

⁴¹ İbn Kattan, a.g.e., 196, 197.

⁴² İbn Kattan, a.g.e., 197, 198.

bir yükümlülük altına soktukları dile getirilmiştir.⁴³ İnsanların evlerine uygunsuz bir şekilde girdikleri ve onları büyük bir külfet altında sokarak kendilerine ziyafet çektiydikleri belirtilmiştir. Bu konuda gerekli tedbirleri alarak yanlışlıkların kökünden halledilmesi talimatı verilmiştir. Mektuplarını göndermek için güvenilir ve birtakım menfaatlere tenezzül etmeyecek kişilerden seçmelerini, görevlerini belli bir sürede yerine getirmeleri için süre koymalarını, görevlendirilen kişilerin gidiş gelişlerindeki bütün ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılanmasını ve insanların işlerinin onlara hiçbir sıkıntı verilmeden yapılmasını emretmiştir.⁴⁴

Bazı kimselerin haram ve helale gerekli hassasiyeti göstermeden kazanç elde ettiklerinin anlaşıldığı belirtilir. Bu şekilde hareket eden kimselerin amaçlarının daha önce belirtildiği gibi insanların mallarından ve hazineden saldırganlıkla ve hileyle servet elde etmek olduğu belirtilir. Talebenin ve Muvahhidlerin ileri gelenlerinin görevinin bu tür işlere kesinlikle izin vermemek, hazinenin korunması için daima uyanık olmaları gerektiği belirtilir. Bu emirlerin bütün Muvahhidler için bağlayıcı olduğu ve bunların gereğini yerine getirme konusunda ayak sürüyenlerin er geç gerekli cezaya çarptırılacakları belirtilir. Ayrıca yapılacak harcamaların mutlaka halifenin onayına sunulması emredilmiştir.

Adaletin her yerde uygulanması, ağır mükellefiyetlerin ortadan kaldırılması, bütün işlerin hak-hukuk çerçevesinde yürütülmesi, zulümden kaçınılması ve kötülüklerin ortadan kaldırılması için tek vücut gibi hareket edilmesi emredilmiştir.⁴⁵

Davalarının hakka en yakın, en önemli ve en gerekli iş olduğunu, karışıklıkların ve ihmallerin ortadan kaldırılması, bu konuda hızla iyi bir örneklik sergilenmesi gerektiği belirtilmiştir. Talebenin, ileri gelenlerin ve önemli görevlerde bulunan herkesin katılacağı bir toplantı düzenlenerek orada bu mektubun dikkatle okunup anlaşılması ve istenenlerin acilen yerine getirilmesi emredilmiştir. Mektubun bütün minberlerden okunması, bütün halka bu mektuptaki hususların iyice açıklanması, onların kalplerinin kazanılması ve iyilikle muamele edilmesi istenmiştir. Ayrıca mektubun çoğaltılarak her kabileye ve her vilayete gönderilmesi de talepler arasında yer alır. Halifenin burada istenen hususların takipçisi olacağını vurgulaması ve icraat noktasında mazeret kabul etmeyeceğini belirtmesi mektubun içeriğinden daha büyük bir öneme haizdir.⁴⁶

Halife Abdülmümin, bütün Müslümanlara şefkatle kol kanat germe amacı taşıdıklarını dile getirmiş ve ülkesinde yaşayan herkesin güven ve eman altında olduklarını belirtmiştir. Müslümanlara rahmet kanatlarını sonuna kadar germeleri ve tevhidi öğretmelerini emretmiş, bütün bunlardan sorumlu olduklarını vurgulamıştır. Müslümanların eşit ve her bakımdan aynı haklara sahip oldukları vurgulanmış, 'Müslümanlar kardeşir'⁴⁷ ayetinin hayata geçirilmesi talep edilmiştir. Allah'ın rızasını kazanmak için kardeşliğe inanmak, kardeşlerimize iyilikler yapmak, onlara ahlaki olarak

⁴³ Posta işiyle görevli kişiye *rakkas* denilmektedir. Rakkaslar bir haberi, mektubu götürüp getirmek yanında bilgi toplamak ve gönderildiği bölge ile ilgili araştırmalar yapmak gibi görevleri de yürütmekteydiler. Devlet merkezinden taşraya ya da taşradan devlet merkezine haber taşıyan postacılar, yaptıkları bu işten dolayı önemli kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Bundan dolayı onlar da kendilerini normal halktan ayrıcalıklı görmüşler, gittikleri her yerde halkın kendilerine yardım etmesini istemişlerdir. Burada da belirtildiği gibi, bazen bu konuda aşırı gittikleri de olmuştur. Posta teşkilatı ile ilgili olarak bkz. Yazıcı, Nesimi, 'Klasik İslam Döneminde Haberleşme', AÜİFD, XXIX, 378, 379; Harekât, İbrahim, 'Berid', DİA, V, 498; Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, 272, 273, İstanbul 1991.

⁴⁴ İbn Kattan, a.g.e., 198, 199.

⁴⁵ İbn Kattan, a.g.e., 199, 200.

⁴⁶ İbn Kattan, a.g.e., 200, 201.

⁴⁷ Hucurat Suresi, 10. ayet.

en iyi şekilde davranmak gerektiği vurgulanmıştır. Yine insanlara güzel söz söylemeleri, onlara yumuşak ve güzel bir şekilde davranmaları, mümkün olduğu kadar Allah için yardım etmeleri istenmiştir. İnsanlara güzel örnek olmaları, müjdelemeleri, kolaylaştırmaları, iyi muamelede bulunmaları ve nefret ettirmemeleri öğütlenmiştir. Bu konularda çaba harcamanın zorunlu olduğu, iyilik ve ıslahı sağlamak amacıyla Allah rızası için yardımlaşmak gerektiği, böylelikle hem kendilerine hem de kendilerinden sonra gelenlere tam bir zafer nasip olacağı belirtilmiştir.⁴⁸

Uyarı ve hatırlatmaların toplumun ıslahı kadar Muvahhidler devletinin bekasını sağlama amacı da dikkat çekmektedir. Muvahhidler hareketinin doğuş amaçları dikkate alındığında bu iki hedefin aslında birbiriyle örtüştüğü söylenebilir.

2- Abdülmümin'in Yönetim Anlayışı

Muvahhidler Hareketi, İbn Tûmert'in Murabıtların yanlış kabul ettiği uygulamalarını daha çok dinî olarak eleştirisiyle başlayan bir hareket olarak doğmuş ve Abdülmümin de hemen başından itibaren bu hareketin içinde yer almıştı. Onlar, Murabıtlara yönelik eleştirilerinde, akidelerinin bozukluğunu, samimiyetsizliklerini, Allah hakkındaki teccim ve teşbih anlayışlarını dile getiriyorlardı. Yine Murabıtların, insanların mallarını haksız yere yediklerini, ülkeyi harap, halkı perişan ettiklerini, haksızlığı mübah görüp, güçsüzlerin ve yetimlerin mallarına el koyduklarını söylüyorlardı. Murabıtların devlet adına haram yoldan ve halkı aldatarak para toplayıp sonra da bu paraları israf ederek harcadıklarını iddia ediyorlar, dini hafife aldıklarını, içki, kumar, zina gibi haramlara daldıklarını, tevhid ehlini öldürmeye çalıştıklarını ve bu yaptıklarından dolayı tövbe etmek yerine, yanlışlarında ısrar ettiklerini söylüyorlardı.⁴⁹ İşte Muvahhidler Hareketi bu söylemlerle kendi siyasî yapısını kısa zamanda oluşturdu. Kendilerine katılanları bu çerçevede eğitimden geçirdi. Abdülmümin, İbn Tûmert ile tanıştıktan sonra onun en iyi öğrencisi ve takipçisi oldu.

Abdülmümin, Muvahhidler Devleti kurulduktan sonra, adalet konusunda hep hassas olmuştur. En yakınlarına bile işin gereği neyse o şekilde davranmaktan geri durmamış, gerektiğinde en ağır cezaları vermekten çekinmemiştir. Endülüs'e girdikleri ilk yıllarda İbn Tûmert'in kardeşlerini ve amcasının oğlunu burada önemli görevlere getirmiş, ancak onların halka karşı iyi davranmadıklarını görünce tekrar görevden almıştır.⁵⁰ Yine kendi yakınlarından olan Abdüsselâm b. Muhammed el-Kûmî'ye bir süre vezirlik görevi vermiş, ancak insanların mal ve can güvenliği, yolsuzluklar vb. konularda şikâyetlerin gelmesi üzerine mahkemeye çıkarılmış ve suçlu bulununca da görevden alınarak ölüme terk edilmiştir.⁵¹ Bu tutumu onun hakka ve adalete daha başından beri ne kadar önem verdiğinin somut delilidir.

Abdülmümin bu mektubunda da, Muvahhidler olarak baştan beri bağlı oldukları temel ilkeleri olan ıslah ve iyiliği emr, kötülükten men doğrultusunda ve bölgeden

⁴⁸ İbn Kattan, a.g.e., 201, 203.

⁴⁹ Beyzak, a.g.e., ss. 70-74; İbn Kattan, a.g.e., ss. 94-100; Merrakûşî, ss. 177, 255, 256.

⁵⁰ Beyzak, a.g.e., ss. 115-119; İbn İzârî, a.g.e., ss. 47-51; İbn Ebî Zer, a.g.e., ss. 194, 195; a.g.e., İbn Haldun, *el-İber*, VI, s. 236; Nâsrî, a.g.e., II, ss. 110, 111.

⁵¹ İbn Sahibussalat, Abdülmelik b. Muhammed (ö. 595-600/1198-1203), *el-Mennu bi'l-İmâmeti ale'l-Mustadafîne bien Caalehumu'llahu Eimmeten ve Caalehumu'l-Vârisin*, Yay. Abdulhadi et-Tâzî, Bağdat 1979, ss. 173-175; İbn İzârî, ss. 67, 68; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi V*, Ter. İsmail Yiğit, İstanbul 1988, ss. 109, 110. İbnu Sâhibussalat, Abdülmümin'in babalığının oğlu olan Kûmî'nin zehirlenmek ya da sürekli ıshal edici şeyler verilerek (bkz. İbnu Sâhibussalat, s. 176), Merrakûşî, (557/1162'de) boğularak, (bkz. Merrakûşî, s. 198), İbn İzârî ve İbn Ebî Zer ise zehirlenerek öldürüldüğünü rivayet etmişlerdir. Bkz. İbn İzârî, a.g.e., s. 68; İbn Ebî Zer, a.g.e., s. 200.

kendisine ulaşan bilgilere göre uyarı ve hatırlatmalarda bulunmuş, çeşitli konulardaki direktiflerini bildirmiştir. Şimdi Abdülmümin'in yönetim anlayışını, idarede önem verdiği hususları birtakım alt başlıklar altında ele almak ve incelemek istiyoruz.

2.a- İstişare ve Yetki Paylaşımı

İbn Tûmert, Muvahhidler Devleti'nin yönetilmesi için Onlar, Elliler ve Yetmişler meclislerini kurmuştu. Bu meclislerin her birinin farklı görevleri vardı ve bunlardan en önemlisi Onlar Meclisi'ydi. Abdülmümin, İbn Tûmert'in ölümünden sonra halife olarak biat almış ve bu meclisteki kimselere devlet idaresinde en üst düzeyde görevler vermiş, iktidarını onlarla paylaşarak güçlendirme yoluna gitmiştir. Sürekli devam eden savaşlarda komutanlık ve Muvahhidler Devleti'ne katılan yerlere valilik görevleri öncelikle *Elliler* ve *Yetmişler* meclislerinin üyelerine verilmiştir.⁵²

Abdülmümin döneminde başkentin Merrakeş'e taşınmasıyla zamanla '*Şuyûhu'l-Muvahhidîn*' denilen yeni bir danışma meclisi oluşmuştur. Bu meclis, Muvahhidlerin ileri gelenlerinden, Muvahhidler davasının öncüleri olan İbn Tûmert'in meclislerinin üyeleri yanında, kendilerine daha sonra katılan ve liderlik vasfı olanlar, kâtiplik ve vezirlik gibi görevlere getirilen kimselerden oluşmuştu.⁵³

Abdülmümin ile İbn Tûmert'in meclislerinde yer alan diğer üyeler arasında zaman zaman ihtilaflar çıkmıştır. Bazen bu ihtilaflar Abdülmümin'in istemediği bir şekilde sonuçlanmıştır. O, Muvahhidlerin ileri gelenlerinin kendisine muhalefeti ve karşı çıkmaları üzerine, onların görüşünü kabul etmiş ve uygulamalar bu doğrultuda gerçekleşmiştir.⁵⁴

Abdülmümin, çeşitli vesilelerle karar alacağı konular hakkında ilgili kişilerle istişareler yapmıştır. Bu anlamda Endülüs Müslümanlarının temsilcileriyle, burasının yönetimi, buradaki seferlerle vb. konularla ilgili sık sık görüşmeler yapmıştır. Görüşme talebinin bazen kendisinden bazen de karşı taraftan geldiği bu görüşme ve istişare toplantılarında muhataplar dinleniyor, dilek, istek, öneri ve şikâyetler dikkate alınarak gerekli düzenlemeleri yapılıyordu.⁵⁵

2.b- Halkın Bilgilendirilmesi

Muvahhidler, hareketlerinin başlarından itibaren sözlü propagandaya çok önem vermişlerdir. Bunun en açık örneklerinden biri, İbn Tûmert'in mehdi olarak biat alması öncesinde halka hem rakiplerinin ülkeyi mehdinin ortaya çıkmasını gerektirecek kadar kötü yönettiklerini ve hem de kendilerinin onları bu ortamdan kurtaracak kişiler olduklarını ifade eden propaganda yapmışlardır. Abdülmümin döneminde de halkın çeşitli konularda ikna edilerek desteklerinin devamına özel bir önem verilmiştir. İbn Tûmert, hastalığının ağırlaşmaya başladığı günlerde devlet merkezleri Tinmellel'de kadınlı erkekli büyük bir grubun katıldığı toplantıda onlara açıklamalarda bulunmuş, ölümünden sonra da davalarına sahip çıkmalarını, kardeşçe yaşamalarını söyleyerek vedalaşmıştır.⁵⁶

Abdülmümin, savaşlarda elde ettiği başarılarını anında ülkesinin her yanına duyurmaya çalışmıştır. Abdülmümin'e ait yirmi altı mektuptan on tanesinin zafer haberlerinin duyurulmasıyla ilgili olması bunun bir göstergesi olmalıdır.⁵⁷

⁵² Musa, ss. 89–92; Sallâbî, Ali Muhammed, *Devletü'l-Muvahhidîn*, Amman 1998, ss. 123, 124.

⁵³ Merrakûşî, a.g.e., s. 207; İbn İzârî, a.g.e., s. 46; İbn Ebî Zer, a.g.e., s. 194; Nuveyrî, XXIV, s. 304; İnan, a.g.e., II, s. 406; Mûsâ, a.g.e., s. 93.

⁵⁴ Beyzak, a.g.e., ss. 93, 104; İbn İzârî, a.g.e., s. 28; Hasan, a.g.e., s. 126.

⁵⁵ İbnü Sâhibussalah, ss. 138 vd., 167, 168; İbn İzârî, ss. 43, 44, 45, 55-57, 69-73; İbn Ebî Zer, a.g.e., s. 192, 199, 200; İbn Haldun, *el-İber*, VI, s. 235; Nâsırî, a.g.e., II, ss. 106, 107; Hülelü'l-Mevşiyye, s. 155.

⁵⁶ Beyzak, a.g.e., s. 83; İbn Kattan, a.g.e., s. 167.

⁵⁷ Cüllâb, a.g.e., s. 130. a.g.e.,

Devletin önemli icraatları ve ordunun kazandığı zaferler ve devlet başkanlığında alınan bazı kararları yazdırılarak halka ulaştırılmıştır. Abdülmümin, 534–541/1139-1146 yılları arasında yedi yıl boyunca Murabitlarla mücadele ettiği günlerde merkezleri olan Tinnelle'e dönememiş, kazandığı zaferlerle ilgili haberleri anında merkezdeki vatandaşlarına bildirmiştir.⁵⁸ Yine, Bicâye ve Mehdiyye seferinde elde ettiği zafer haberlerini de bir mektupla ülkesinin her yerine duyurmuştur.⁵⁹

Abdülmümin olumlu icraatlara dair haberler yanında, kötü ve hoşlanılmayacak haberlerin de bizzat kendilerinden öğrenilmesine önem vermiştir. O, İbn Tûmert'in kardeşlerinin Merrakeş'te isyan etmeleri ve öldürülmeleri sonrasında, öldürülenlerin yaşadığı Tinnelle'e gitmiş ve orada küçük büyük bütün halkı bir yerde toplayarak onlara olayın gerekçelerini anlatmıştır.⁶⁰ Abdülmümin, böyle yaparak Tinnelle halkına karşı iyi niyetini göstermiş ve kim olursa olsun sadece suçluları cezalandırma yoluna gittiğini de anlatmaya çalışmıştır. Yine bu isyanı ve sonrasındaki olayları anlatan bir mektup yazdırarak ülkenin her yerine göndermiştir.⁶¹ Böylece çok değişik yorumlara sebep olabilecek bir konu hakkında halkın doğru bilgilenmesi ve yanlış düşüncelere sapmamalarını sağlamaya çalışmıştır.

Abdülmümin Endülüs'e gönderdiği bu mektubunda da halkı unutmamış, mektubun tüm halka okunup açıklanarak duyurulmasını emretmiştir.⁶² Devlet başkanından gelen bu mektubun bütün halk tarafından bilinmesi ve anlaşılmasıyla halkın sıkıntılarında devlet başkanının haberdar olduğu ve konuya duyarlılığı ifade edilmiştir. Böylece vatandaşların haklarını bilmeleri ve savunmaları konusunda bilinçli olmalarına katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu aynı zamanda devletin ülkesindeki her ferdi adam yerine koyduğunu göstermektedir.

2.c- Yöneticileri Bağlayan Esaslar ve Yöneticilerin Görevleri

Muvahhidlerin ortaya çıkış sebebi dini uygulamaların tam olarak yerine getirilmemesi ve kuralların yanlış uygulanması gibi konular olunca, onların dini referans alarak hareket etmeleri, kendileriyle çelişkiye düşmemeleri için zorunlu olarak olması gereken bir durumdur. Abdülmümin'in mektubunda gördüğümüz gibi, sürekli olarak hayatın her alanıyla ilgili ayet ve hadisler referans gösterilmiştir. İslam Dini'nin ilkelerine bağlı kalınması, her alanda dinî anlamda uygun olmayan işlerden sakınılması dile getirilmiş ve yapılan uyarılar ayet ve hadislerle delillendirilmiştir.⁶³

Yöneticiler haram ve helale dikkat etmeyen ve haksız kazançlar elde eden kimselere engel olmalıdırlar. Ülkede işlenen kötülük ve yanlışlıklardan, Muvahhidlerin temsilcileri olan Talebe ve diğer ileri gelenler (yöneticiler, kabile başkanları vb.) ve kendini Muvahhidlerden kabul eden herkes sorumlu sayılmışlardır. Bütün yöneticilerin görevleri adaletin sağlanması için çalışmak olmalıdır. Kim tarafından yapılsa yapılsın hatalara göz yumulmamalı, gerekli cezalar mutlaka verilmeli ve yanlış yapanlar bunun bedelini ödemelidir.⁶⁴ Yöneticilerin en önemli özelliği, iyiliği emr ve kötülüğü nehy

⁵⁸ Beyzak, a.g.e., s. 90; Sallâbî, a.g.e., s. 108.

⁵⁹ İbn İzârî, a.g.e., ss. 47, 64; Hasan, a.g.e., s. 151.

⁶⁰ Beyzak, a.g.e., s. 119.

⁶¹ İbn İzârî, a.g.e., s. 51.

⁶² İbn Kattan, ss. 200, 201.

⁶³ İbn Kattan, a.g.e., ss. 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198...

⁶⁴ İbn Kattan, a.g.e., ss. 194, 195.

konusundaki duyarlılıkları olmalı, dinî ve ahlakî yönden yanlış sayılan fuhuş, içki gibi toplumu çökerten kötülöklere kesinlikle izin verilmemelidir.⁶⁵

Bütün görevlilerin adaletin tam olarak sağlanması ve kötölüklerin ortadan kaldırılması ve işlerin hukuk çerçevesinde yürütülmesi için birlik içinde olmaları gerekmektedir. Yine devlet görevlilerinin vatandaşlar üzerine angarya yüklememeleri emredilmiştir. Bu anlamda posta görevlilerine her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak imkânların sunulması ve halka en küçük bir külfet çıkarmalarına fırsat verilmemesi emredilmiştir.⁶⁶

2.d- Devlet Görevlilerinin Halk ile İlişkisi

İdarecilerin merhametli, kendilerine güvenilen kişiler ve aynı zamanda davranışlarında mutedil olmaları, halkın isteklerini dinlenmeleri ve onlara karşı olabildiğince yumuşak davranmaları gerekmektedir. Nitekim Abdülmümin, bu konuda gereken hassasiyeti göstermeye çalışmıştır. O, 1 Muharrem 546/20 Nisan 1151'de Endülüs'ün ileri gelenleriyle Selâ yakınlarındaki Ribatulfeth'teki görüşmesi esnasında herkesin dilek ve isteklerini dikkatlice dinlemiştir. Hatta Abdülmümin, burada saçma sapan konuşmaları ve talepleri bile sabırla dinlemesini bilmiştir.⁶⁷

Abdülmümin, yöneticilerinden halka yakın olmalarını, halk ile aralarına duvar örmemelerini, halkın işlerini takip etmede gevşeklik göstermemeleri, insanların güvenliği ve adalet konusunda umutsuzluğa düşmemeleri için hükümlerin sorumluluk bilinciyle ve dikkatlice uygulanmasını istemiştir.⁶⁸

Halkın yönetime güvenmesi ve onların kalplerinin kazanılması gerekmektedir. Bunun için onlara iyilikle muamele edilmesi ve merhametli olunması emredilmiştir. Yine temel prensip olarak, zorlaştırıcı değil kolaylaştırıcı, nefret ettirici değil müjdeleyici olunması gerektiği bildirilmiştir. Yani yöneticilerle halk arasındaki ilişkilerde güzel, yumuşak ve güven veren bir dil kullanılması, halka olabildiğince yardımcı olunması gerekmektedir.⁶⁹

İyi ve başarılı bir idareci, halkının takdirini kazanması, onlara değer vermesi, gerektiğinde onların görüşlerini alması, şikayetlerini dinlemesi ve çözümler bulmaya çalışmalıdır. Yönetici olarak meşruiyetini sağlayıp ayakta kalabilmesi ancak bu şekilde olacaktır. Halk, çeşitli baskılar ve zorluklarla yıldırılmamalıdır.⁷⁰

2.e- İnsan Hakları Konusundaki Duyarlılık

İnsanların en temel hakkı olan yaşama hakkının korunması için can güvenliğinin sağlanması ve insanların haksız yere öldürölmelerinin kesinlikle önlenmesi gerekmektedir. Böyle bir durum çok büyük bir kötölük olarak kabul edilmiş ve hiçbir hak hukuk tanımadan keyfî davranan kişilere karşı gerekli önlemlerin alınması, her türlü zulmün ve

⁶⁵ İbn Kattan, a.g.e., ss. 196, 197.

⁶⁶ İbn Kattan, a.g.e., ss. 195, 198.

⁶⁷ Bu heyet, Abdülmümin'in daveti üzerine buraya gelen, içinde kadıların, fakihlerin, hatiplerin, şairlerin, eşrafın, komutanların ve hatta daha önce Muvahhidlere karşı savaşan liderlerin de bulunduğu beş yüz kişilik bir gruptu. Bu heyeti Abdülmümin'in vezirleri olan Ebû İbrahim, Ebû Hafs, Ebû Cafer b. Atiyye ve Muvahhidlerin ileri gelen diğer adamları karşılamışlar ve en iyi şekilde ağırlamışlardır. Bu görüşme ile ilgili olarak bkz. İbn İzârî, a.g.e., ss. 43, 44; İbn Ebî Zer, a.g.e., s. 192; İbn Haldun, *el-İber*, VI, s. 235; Nâsirî, a.g.e., II, ss. 106, 107.

⁶⁸ İbn Kattan, a.g.e., ss. 199, 200, 201.

⁶⁹ İbn Kattan, a.g.e., ss. 201-203.

⁷⁰ İbn Kattan, a.g.e., ss. 194, 195.

zulüm yollarının ortadan kaldırılması için çalışılmalıdır⁷¹. Yine insanların mal güvenliğinin sağlanması ve bunu tehdit eden her türlü uygulamaya karşı tedbir alınmalıdır. Mesela, bazı seyyah ve tüccarların tehdit edilerek mallarına haksız olarak el konulması, her türlü haksız kazanç elde etmeler vb. yanlış uygulamaların Muvahhidlerin hâkim olduğu bir yerde olmaması gerekmektedir.⁷² Bu konuda gerekli sorumluluğunu yerine getirmeyenler mutlaka cezalandırılmalıdır.⁷³

İnsanlara gereksiz yere külfet çıkarmamak, sahip olunan görev ve makam dolayısıyla insanların hanelerine girmek ve onları sıkıntıya sokacak işlere mahkûm etmek yasaklanmıştır. Bu anlamda örnek olarak posta görevlilerinin insanların evlerine dalarak kendilerine en iyisinden ziyafet çektirmeleri, hayvanlarının bakımını gittikleri ev halkına yaptırmaları yasaklanmış ve bu görevlilerin halka en küçük bir külfet çıkarmadan çalışmaları için düzenleme yapılması emredilmiştir.⁷⁴

Suç ne olursa olsun, ölüm cezasının gerekli görüldüğü durumlarda, bu cezanın uygulanmaması, bu kişilerle ilgili belge ve bilgilerin halifeye gönderilmesi, idamın halifenin onayına sunulması gerekmektedir.⁷⁵ Bu uygulamayla insanların en temel hakkı olan yaşama hakkının keyfi ve yanlış yargılamayla ellerinden alınması önlenmeye çalışılmıştır. Böylece şahsî kin ve düşmanlıklara bağlı olarak haksız yere verilebilecek idam kararları ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Köle kadınların pazarlarda hiçbir kural olmadan alınıp satılması yasaklanmıştır. Böylece köle kadınlarla ilgili daha dikkatli olunması ve fuhuş malzemesi olarak sunulması engellenmeye çalışılmıştır. Bu konuda yanlış uygulamaların ortadan kaldırılması için kontrol görevi yapacak ehil kişiler görevlendirilmesi ve devlet başkanlığından bildirilecek yeni bir düzenlemeye kadar bu işlemlerin tamamen durdurulması emredilmiştir.⁷⁶

Bütün Müslümanlar eşit ve aynı haklara sahip vatandaşlar olarak kabul edilmektedir. Zayıfıyla güçlüsüyle Müslümanlar kardeştir. Kardeşlerin de birbirlerine iyilik yapmaları ve birbirlerinin sıkıntılarını gidermeye çalışmaları gerekir. Zaferler kazanmanın ve bunun sürekliliğinin iyilik ve ıslah için yardımlaşmadan geçtiği vurgulanmıştır.⁷⁷

SONUÇ

Bu yazımızda, Abdülmümin'in bir mektubundan yola çıkarak onun yönetim anlayışını yansıtan temel prensipleri ortaya koymaya çalıştık. Abdülmümin'in yönetim anlayışına göre idareciler, öncelikle dini emirlere tam olarak uyma, hakkı ve adaleti yaşatma ve ahlakî konularda duyarlı olma gibi özellikler taşımalıdır. Onlar, cezaların uygulanması konusunda çok dikkatli olmalı, kamu hizmetlerinin yürütülmesinde işin ehli kişiler çalıştırmalı ve kamu düzeninin sağlanmasında vatandaşların desteğinin alınmasına önem vermelidirler. Ülkede huzur, güven ve istikrarın sağlanması bunların gerçekleşmesiyle mümkün olacaktır.

Abdülmümin'e göre yöneticilerin görevi, öncelikle insanların can ve mal güvenliğini sağlamak ve haysiyetlerini korumak, onların eşit vatandaşlar olduklarını aklımdan çıkarmadan hareket etmektir. Yönetici konumunda olanlar haksızlıkları önlemeli,

⁷¹ İbn Kattan, a.g.e., ss. 191-193.

⁷² İbn Kattan, a.g.e., ss. 195, 198, 199.

⁷³ Beyzak, a.g.e., ss. 115-119; İbn Kattan, s. 195; İbn İzârî, a.g.e., ss. 47-51; İbn Ebî Zer, a.g.e., ss. 194, 195; İbn Haldun, *el-Iber*, VI, s. 236; Nâsırî, a.g.e., II, ss. 110, 111.

⁷⁴ İbn Kattan, a.g.e., s. 193, 198.

⁷⁵ İbn Kattan, a.g.e., s. 196; İnan, II, ss. 619, 620.

⁷⁶ İbn Kattan, a.g.e., ss. 196, 197.

⁷⁷ İbn Kattan, a.g.e., ss. 190-192, 201, 202.

devlet görevlilerinin yanlış işlerini engellemek gibi bir sorumlulukları olduğunu unutmamalı ve aynı zamanda kendilerinin de yanlış işlere bulaşmamaları gerekmektedir.

İdam cezaları ve hazineden yapılacak harcamalar, valilerin ve diğer yöneticilerin kanaatlerine ve keyfi kararlarına göre değil, bizzat devlet başkanının izin ve onayıyla olmalıdır. Bu durum insanların en önemli hakkı olan yaşama hakkının korunması ve yine halkın ortak malı olan hazinenin keyfi harcamalarla zarara uğratılmasının engellenmesi açısından önemlidir.

Abdalmümin'in Muvahhidler Devleti'nin idarî kademesinde bulunanlardan istediği özellikler bugün de her yerde olması gereken önemli ilkelerdir. Bu ilkelere bağlı kalan devletler halkıyla daha barışık olacaklar ve vatandaşlar da devletini sevecek ve sahipleneceklerdir. Yöneticiler ve halk arasındaki ilişkilerde temel ilkenin yumuşaklık, merhamet, iyilik, barış ve her türlü zorlaştırıcı uygulamadan kaçınılması orta yolu takip etmek olacaktır. Yöneticilerin vatandaşlarla iç içe olması, onlarla aralarına duvar örmemeleri, insanların onlara rahat bir şekilde ulaşabilmesi, yönetimde olsun olmasın, kötü niyetli zorbalara karşı halkın korunması yoluna gidilmesi gerekmektedir. Bütün bu hususlar, bugünkü dünyamızda da mutlaka olması gereken ilkelerdir. Bu ilkeler, aslında genel olarak İslamiyet'in doğuşundan itibaren (uygulamada tam olarak riayet edilmese de) Müslümanların bildiği ve kabul ettiği ilkelerdir. Bütün bunlar Abdalmümin tarafından daha işin başında tekrar hatırlatılmış ve kesinlikle yürürlüğe konması emredilmiştir.

İslâm toplumlarında adalet için en temel referans ayetler ve Hz. Muhammed'in uygulamalarıdır. Bu iki kaynakta belirtilen temel insanî kuralların yönetim tarafından hayata geçirilmesi, adalet ilkesinin varlığını gösteren en somut verilerdir. Bu metinde de, kime karşı yapılırsa yapılsın her türlü haksızlığın ortadan kaldırılması, haksızlık yapanların uygun bir ceza ile tecziye edilmesi, insanların can ve mal güvenliğinin sağlanması, insanların Allah'ın yarattığı eşit kullar olduğu gibi hususlar ayet ve hadislerle kolaylıkla delillendirilen konular olmuştur. Abdalmümin'in var olan bu hükümleri yeniden dile getirerek hatırlatmış ve bu konuda kendi bakış açısını ifade etmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Ali, *Tarihu'l-Endülüs*, Kahire, 1983.
- Adıgüzel, Adnan, Abdalmümin b. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2006.
- Altundağ, Ş., 'Murabıtlar', *İA*, VIII, 580-586.
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara, 2002.
- Belâzurî, Ebu'l-Hasan Ahmet b. Yahya b. Cabir (ö. 279), *Futuhu'l-Buldan*, Yay. Abdulkadir Muhammed Ali, Beyrut, 2000;
- Beyzak, Ebu Bekir Sanhacî Mekkî, *Kitabu Ahbâri'l-Mehdi İbn Tûmert ve İbtidâi Devleti'l-Muvahhidîn*, Yay. Levi Provençal, Paris, 1958.
- Brignon, J. 'Muvahhidler', *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, İstanbul, 1988.
- Cüllâb, Hasan, *Devletü'l-Muvahhidîyye, Eserü'l-Akîde fî'l-Edeb*, Merrakeş.
- Durant, Will, *İslam Medeniyeti*, Ter. Orhan Bahaeddin, İstanbul bty.;
- Ebu'l-Fidaî, İmamuddin İsmail (732/1332), *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, I-II, Beyrut bty.;
- Farukî, İsmail Râci, Luis Lâmia, *İslam Kültür Atlası*, Ter. Mustafa O. Kibaroglu, Z. Kibaroglu, İstanbul, 1991.
- Fisher, Humphrey, 'Murabıtlar', *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyet*, Ter. Kemal Kahraman, İstanbul, 1997.

- Georges Marçais, 'Ribat' *İA*, IX, İstanbul, 1993.
- Halefullah, İbtisam Mer'î, *Alâkâtu Beyne'l-Hilafeti'l-Muvahhidiyye ve'l-Meşriki'l-İslamî*, İskenderiye, 1985.
- Harekât, İbrahim, 'Berîd', *DİA*, V, 498.
- Hasan Ali Hasan, Hadaâratü'l-İslamiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs, Mısır, 1980.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi* V, Ter. İsmail Yiğit, İstanbul, 1988.
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdulmunim, *Kitâbu Ravdu'l-Mu'târ fî Haberi'l-Ektâr - Sıfatu Cezîreti Endülüs-* Yay. L. Provençal, Kahire, 1937.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih* II, Ter. Mutlu Bozkurt, İstanbul, 1995.
- İbn Ebî Zer el-Fâsî, Ali, *el-Enîsu'l-Mudrib bi Ravdi'l-Kirtas fî Ahbari Muluk el-Mağrib ve Tarih Medinetü Fâs*, Rabat, 1972.
- İbn Haldun, Abdurrahman, (ö. 808/1405), *Kitabu'l-İber Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber*, Mısır, 1284.
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekir (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zaman*, Yay. Haz. M. Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, 1948.
- İbn İzarî, el-Merrakuşî (ö. 695/1295), *Beyanu'l-Muğribfi Ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, I, II, Yay. L. Provençal, G. S. Colin, Beyrut 1950.
- İbn Kattan, el-Merrakuşî, Muhammed b. Abdulmelik (ö. VII/XII. asır ortaları), *Nazmu'l-Cem'an li Tertîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zaman*, Beyrut, 1990.
- İbn Kesir, İmaduddin Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (ö. 774), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1978.
- İbn Sahibussalat, Abdulmelik b. Muhammed (ö. 595-600/1198-1203), *el-Mennu bi'l-İmâmeti ale'l-Mustadafîne bien Caalehumu'llahu Eimmeten ve Caalehumu'l-Vârisîn*, Yay. Abdulhadi et-Tâzî, Bağdat, 1979.
- İbnu'l-Esîr, Ali (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1994.
- İbnu'l-İmad, Abdulhayy, (ö. 1089/1678), *Şezaratu'z-Zeheb fî Ahbari men Zeheb*, Kahire, 1931.
- İdrisî, Şerif, *Sıfatu'l-Mağrib ve Ardu's-Sudan ve Mısır ve'l-Endülüs*, Leyden, 1863.
- İmamuddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasî Tarihi*, Ter. Yusuf Yazar, Ankara, 1990.
- İnan, M. Abdullah, *Asru'l-Murabâtîn ve'l-Muvahhidîn fî'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, I, II, Kahire 1964, 1965.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 1991.
- Kitabu'l-Hülelü'l-Mevşiyeye fî Zikri'l-Ahbâri'l-Merrakuşiyeye*, Müellifi meçhul, Yay. Süheyl Zekar, Abdulkadir Zemame, Darulbeyda, 1979.
- Köprülü, Fuad 'Ribat' *Vakıflar Dergisi*, Sayı-II, İstanbul. 1974.
- Makdîş, Mahmud, *Nuzhetü'l-Enzâr fî Acâibi't-Tevârîhi ve'l-Ahbâr*, Yay. Ali Zevârî, Muhammed Mahfuz, Beyrut, 1988.
- Merrakuşî, Muhammed b. Abdulmelik (ö. VII/XII. asır ortaları), *Nazmu'l-Cem'an li Tertîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zaman*, Beyrut, 1990.
- Merrakûşî, Abdulvahid, (ö. 621/1224), *Mu'cib fî Telhîsi Ahbari'l-Mağrib*, Yay. M. S. el-Uryan, M. A. el-Alemî, Kahire 1949.
- Meydan Larousse*, Sûs Maddesi, IV, 520.
- Miranda, A. Huici, 'İberya Yarımadası ve Sicilya', *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyet*, İstanbul, 1997.
- Mûsa, İzzeddin Ömer, *Muvahhidûn fî'l-Ğarbi'l-İslamî*, Beyrut 1991.
- Nâsirî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halid, *Kitabu'l-İstiksâ li Ahbari Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, Yay. Haz. Cafer en-Nasirî, Muhammed en-Nasirî, Darulbeydâ, 1954.

- Nasrullah, Sa'dûn, *Tarihu'l-Arab es-Siyâsî Fi'l-Endülüs*, Beyrut, 1998.
- Neccar, Abdulmecit, *el-Mehdi İbn Tûmert Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Mağribî es-Sûsî*, Beyrut, 1989.
- Nuveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvahhab (677-733 h.), *Nihayetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Yay. Hüseyin Nassar, Kahire, 1983.
- Özaydın, A., 'Abdülmü'min el-Kûmî', *DİA*, İstanbul, 1988.
- Özdemir Mehmet, *Endülüs Müslümanları I*, Ankara 1994; Yver, G., *Mağrib*, İA, VII.
- Özdemir, Mehmet, 'Endülüs', *DİA*, XI, İstanbul, 1995.
- Sâlim, Abdulaziz, *Tarihu'l-Mağrib fî'l-Ahdi'l-İslamî*, II, İskenderiye bty.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *Devletü'l-Muvahhidîn*, Amman, 1998.
- Subkî, Takuyyuddin (ö. 771/1370), *Tabakatu'ş-Şafiiyyeti'l-Kübrâ*, Yay. Ahmed b. A. el-Kadirî, Mısır, 1906.
- Şerit, Abdullah, el-Milî, M. Mubarek, *Muhtasar Tarihu Cezair*, Cezayir, 1985.
- Şeyban, Lütfî, *Reconqısta-Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul, 2003.
- Tourneau, Roger, 'Afrika ve Batı İslamı' *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Ter. Hürrem Yılmaz, Yay. P. M. Holy, A. K. S. Lambton, B. Lewis, İstanbul, 1977.
- Yazıcı, Nesimi, 'Klasik İslam Döneminde Haberleşme', AÜİFD, XXIX, Ankara, 1987.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Siyerü A'lâmu'n-Nubelâ*, Beyrut, 1984.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Tarihu'l-İslam ve Vefeyâtu'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, Yay. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut, 1995.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim Levlevî, *Tarihu'd-Deleteyn el-Muvahhidıyye ve'l-Hafsiyye*, Tunus, 1289.
- Züneyber, Muhammed, *el-Mağrib fî'l-Asrı'l-Vas'it*, Ribat, 1999.